

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.



DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”



archaeology in contemporary europe

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

STANISŁAW IWANISZEWSKI

Archeologia krajobrazu

1. ZAKRES POJĘCIA „ARCHEOLOGIA KRAJOBRAZU”

Określenie „archeologia krajobrazu” zdomowało się w literaturze archeologicznej już w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia i oznaczało próbę wyjścia poza tradycyjne badania stanowisk archeologicznych i analizę oddziaływania chronologicznie nawarstwionych krajobrazów kulturowych na społeczności ludzkie. Jednak właściwy rozwój archeologii krajobrazu (*landscape archaeology*), rozumianej jako wyspecjalizowana archeologia tematyczna, przypada na wczesne lata dziewięćdziesiąte XX wieku. Jako odrębne pole działania archeologia krajobrazu sytuuje się w obrębie nurtów archeologii procesualnej i postprocesualnej.

Archeologia krajobrazu odrzuca Newtonowską koncepcję przestrzeni absolutnej jako swego rodzaju ogólnego „pojemnika” lub „pomieszczenia” dla wszystkich obiektów i przedmiotów, zastępując ją relacyjną koncepcją przestrzeni (tj. relatywnego usytuowania przedmiotów i obiektów względem siebie). Warto podkreślić, że archeologię kulturowo-historyczną i procesualną łączy ze sobą stosunek do przestrzeni. Oba te podejścia do archeologii widzą w przestrzeni kategorię analityczną pozwalającą tłumaczyć zróżnicowanie kulturowe w pradziejach. Podczas gdy archeologia kulturowo-historyczna dzieli przestrzeń ziemską na mniejsze terytoria lub regiony, przypisując przedstawicielom określonych ludów wyodrębnione przez badaczy zespoły charakterystycznych wytworów materialnych, archeologia procesualna traktuje przestrzeń bądź to w kategoriach utylitarno-materialnych, koncentrując się na naturalnych bogactwach potencjalnie wykorzystywanych przez określone grupy ludzkie przebywające na określonym terytorium, bądź to w kategoriach formalno-geometrycznych, przypisując badanym społecznościom określoną strukturę społeczną i organizację polityczną. Podsumowując, w obu tych podejściach do archeologii przestrzeń pozostaje uteoretyzowana w zmatematyzowany sposób, zaś przedmioty i obiekty w niej znajdujące się

traktowane są w izolacji od samej przestrzeni, jak gdyby były one ulokowane w jakimś obcym obszarze zewnętrznym.

Archeologia krajobrazu rozpatruje sens przestrzeni od strony niefizycznej. Przedmiotem badań jest przestrzeń doświadczona, która jest niehomogeniczna i zrelatywizowana i której nie można zredukować wyłącznie do cech materialnych. Innymi słowy, archeologia krajobrazu zajmuje się przestrzenią ukonstytuowaną przez ludzkie bycie i zamieszkanie, a nie jednorodną, zobiektywizowaną, geometryczną i pustą przestrzenią, jaka ukształtowała się w świadomości potocznej nowożytnych społeczeństw zachodnich. Przesunięcie akcentu w założeniach ontologicznych, traktowanie przestrzeni nie jako wymiaru zjawisk społecznych, lecz jako zjawiska społecznego samego w sobie, odzwierciedlone jest odwołaniem się do kategorii krajobrazu. Analiza kształtowania się pojęcia krajobrazu w kulturze zachodniej wykazuje, że wytworzyło się ono w okresie renesansu w pewnej tradycji intelektualnej, która uprzywilejowała przestrzenne i wizualne formy wiedzy, tworząc poczucie równoważności między tym, co jest poznawalne, a tym, co jest postrzegalne wzrokowo, kreując tym samym podstawy do metafory poznania (naukowego) jako przestrzennego porządkowania fragmentów rozproszonej wiedzy (Lydon 2008: 654). Całość zgromadzonej i uporządkowanej wiedzy o świecie symbolizowały powstające od XVI wieku gabinety osobliwości, gromadzące na półkach i w szafach uporządkowane zbiory przedmiotów naturalnych i wykonanych ręką ludzką. Analizując tematykę pejzażu w malarstwie, stwierdzono, że, poczynając od renesansu, artyści prezentowali krajobraz z zastosowaniem ujęcia perspektywy, która posiłkuje się trójwymiarową geometrią euklidesową. Oczywiście takie potraktowanie krajobrazu sytuuje niezangażowanego i kontemplującego pejzaż widza poza ramami obrazu, podkreślając jednocześnie wzajemne ich oddalenie. W przestrzeni zamkniętej ramami obrazu dominuje forma i związki geometryczne, zaś widz zajmuje pozycję obserwatora, który może nadawać dowolny sens kontemplowanemu pejzażowi. Nie mając żadnych egzystencjalnych związków z postrzeganym pejzażem, widz dąży do wyjaśnienia sensu związków przestrzennych w kategoriach rozumowych, formalnych i geometryczno-logicznych.

Krajobraz w archeologii jest tym, co odnosi się do otoczenia, które jest zróżnicowane i zrelatywizowane przez sposób bytowania człowieka. Ma warstwę materialną i niematerialną. Krajobraz nie jest pojemnikiem, w którym mieszczą się ludzie, ani materialnością, która stoi naprzeciw ludzi. Z uwagi na to, że stosunki między ludźmi a otoczeniem nie mają tylko charakteru materialnego, lecz stanowią relacje wzajemnego współ-istnienia, powstawanie krajobrazu jest wyrazem zamieszkiwania ludzi w otaczającym ich świecie. Innymi słowy, studia nad krajobrazem pozwalają opisać rozumienie przestrzenności przez różnorodne grupy ludzkie w pradziejach.

2. FENOMENOLOGIA W ARCHEOLOGICZNYCH BADANIACH KRAJOBRAZU

Christopher Tilley (1994) zaproponował zastosowanie fenomenologicznej koncepcji przestrzeni doświadczonej do archeologicznych badań krajobrazu. Kierując się fenomenologiczną przesłanką stanowiącą, że samo fizyczne położenie nie stanowi jeszcze o treści miejsca, Tilley zaproponował wędrowanie jako metodę prowadzącą do konstruowania przestrzeni doświadczonej. W ujęciu tego badacza wędrowanie poprzez krajobraz jest formą jego poznania i odwołaniem się do doświadczenia ruchowego własnego ciała. Wędrowanie prowadzi do opisu określonych widoków, rejestracji tego, co jest widzialne i tego, co pozostaje zakryte, poznania wizualnych relacji pomiędzy określonymi formami krajobrazu, postrzegania zmian w przestrzennych relacjach spowodowanych cyklem pór dnia lub roku, co ma być kluczem do zrozumienia krajobrazu (Tilley 1994: 27-31; 2004: xv, 25-30, 221-224; 2008a: 11, 265-271). Fenomenologiczne wędrowanie jest formą konstruowania „gęstego opisu” krajobrazu.

W swej fenomenologicznej archeologii krajobrazu Tilley chętnie odwołuje się do filozofii Heideggera (zwłaszcza *Bycie i czas* oraz *Budować, mieszkać, myśleć*) i Merleau-Ponty'ego (*Fenomenologia percepcji*) oraz nawiązuje do antropologii Tima Ingolda (2000). Idąc śladem Tilleya, można zdefiniować krajobraz jako swoisty wyraz przestrzenności życia człowieka. Analiza krajobrazu ujawnia bycie człowieka-w-świecie, gdyż egzystencja grup ludzkich tworzy określony stosunek do otoczenia. Społeczności ludzkie nie są umieszczone w już istniejącej przestrzeni, ale przestrzeń zajęta przez ludzi (krajobraz) tworzy się w toku zamieszkania jej jako pewna relacja. Oznacza to, że krajobraz nie stanowi wyłącznie materialnego otoczenia, lecz jest wypełniony historycznie wytworzonymi znaczeniami. W ujęciu Tilleya krajobraz jest ukonstytuowany jako byt, który jest fizycznie nieciągły. Składa się on z miejsc i szlaków lub ścieżek (*paths*) (Tilley 1994; 2008b: 272). Miejsca są według Tilleya (1994: 19-20) ustrukturalizowanymi przestrzeniami, umożliwiającymi interakcje pomiędzy podmiotami sprawczymi (koncepcja interakcji między podmiotami sprawczymi wywodzi się z teorii strukturacji Anthony'ego Giddensa, por. Tilley 1994: 19-20). Ich materialna konstrukcja umożliwia i zarazem ogranicza praktyki społeczne. Z kolei szlaki są ścieżkami, które łączą ze sobą miejsca (Tilley 1994: 29-31; 2008b: 272). Z powyższego wynika, że krajobraz charakteryzuje się punktowością i linearnością, gdyż składa się ze szlaków i miejsc. W związku z tym, że podążanie określonym szlakiem jest ruchem w krajobrazie, pewne miejsca uprzednio niewidoczne stają się widzialne, zaś miejsca uprzednio odkryte stają się zakryte, co zdaniem Tilleya (2008b: 274) pozwala na konstruowanie metafor opisujących te relacje i tym samym docieranie do elementów starożytnych wizji świata (Tilley 2004: 133-144, 195-215). Warto zauważyć, że propozycja Tilleya łączy w sobie fenomenologię przestrzeni doświadczanej z współczesnymi teoriami *embodiment*.

3. HERMENEUTYKA W ARCHEOLOGII KRAJOBRAZU

Nieco inne podejście do archeologicznych badań krajobrazu reprezentuje Julian Thomas (2008). Zdaniem tego badacza archeologia krajobrazu inspirowana fenomenologią zredukowaną do roli techniki badawczej prowadzi do szukania źródeł znaczeń społecznych w indywidualnej świadomości, zastępując sferę obiektywności dziedziną subiektywności. Tymczasem znaczenie krajobrazu wyłania się z procesu „przebywania-w-świecie”, egzystencjalnego doświadczania życia. Innymi słowy, „bycie-w-świecie” implikuje pewną znajomość, choćby ogólną, zamieszkanego świata. Jest to praktyczna znajomość świata, często jeszcze niezwerbalizowana, która powoduje znaczące ukonstytuowanie się miejsc i sieci łączących miejsca bardziej w procesie praktyki życia codziennego niż w wyniku świadomej refleksji poznawczej. Tym samym znaczenie krajobrazu nie może pozostać subiektywne, gdyż jego status wyłania się z praktycznych działań życia codziennego i rutynowych relacji międzyludzkich. Konstruowanie krajobrazu wywodzi się z domyślnych znaczeń, ponieważ opiera się na impresjach, doznaniach, praktycznej znajomości krajobrazu, nieustannym wędrowaniu i odwiedzaniu określonych miejsc dla zaspokojenia podstawowych potrzeb ludzkich. Zrozumienie krajobrazu opiera się na sądach należących do kategorii przed-rozumienia (Thomas [2008: 303] mówi o „przed-intencyjnym” rozumieniu krajobrazu). To oznacza, że krajobraz, który powstaje w wyniku interakcji z zamieszkującymi go ludźmi, jest sposobem istnienia, jest byciem-w-świecie określonych grup ludzkich i dlatego nie może być poznawany li tylko poprzez doświadczenie współcześnie żyjącego badacza (Thomas 2008: 305). Pociąga to za sobą wymóg konfrontowania doznań osobistych badacza z całą archeologiczną wiedzą odnoszącą się do praktyk bycia-w-świecie w przeszłości (począwszy od analizy technik eksploatacji surowców i pozyskiwania pożywienia, poprzez studia nad organizacją polityczną, społeczną i ekonomiczną, kończąc na interpretacji ról społecznych, wzorców tożsamości i działania sprawczego [*agency*]). Stanowiąc element ogólnego systemu znaczeń, jakie grupy ludzkie przypisują elementom swego otoczenia, krajobraz staje się znaczącym punktem odniesienia dla wszelkich dyskursywnych działań ludzkich. Znaczenia te ujawniają się poprzez konkretne działania, odbywające się w określonym czasie i przestrzeni. Wobec tego badacz wyspecjalizowany w archeologii krajobrazu powinien próbować przywrócić konkretne działania i praktyki do określonych krajobrazów w przeszłości, stosując interpretację jako metodę badawczą. Chociaż propozycja hermeneutycznej interpretacji krajobrazu może wydawać się interesująca (znaczenie krajobrazu rozumiemy na podstawie jego miejsc, jednak aby zrozumieć znaczenie miejsc, musimy zrozumieć znaczenie działań w nich się odbywających, jak również znaczenie całości krajobrazu), Thomas nie rozwija szerzej tego wątku, pozostawiając inicjatywę w rękach innych badaczy.

4. KRAJOBRAZ A TEORIA AKTORA-SIECI

Warto zauważyć, że zastosowanie teorii aktora-sieci (Latour 2010) umożliwia odejście od koncepcji krajobrazu punktowego i linearnego na rzecz krajobrazu definiowanego jako relacje między różnymi obszarami (areałami). W świetle tego ujęcia obszar (region, areał) definiowany może być jako lokalna sieć powiązań pomiędzy miejscami i aktorami. Poszczególne regiony wchodzące w skład krajobrazu charakteryzowałyby się różnorodną intensywnością kontaktów pomiędzy aktorami i miejscami, tworząc złożoną sieć powiązań, w której zatarłyby się różnice między aktorami i nie-aktorami (Latour 2010: 73-77). Takie ujęcie otwiera drogę do włączenia form krajobrazu do kategorii aktorów. Prowadzi do analizy krajobrazu, w którym występują rozmaite kategorie podmiotów działających: należących do świata ludzi, zwierząt, roślin (lasów), zjawisk meteorologicznych, ciał niebieskich, form krajobrazu (gór, skał, jaskiń, rzek, jezior, bagien) i artefaktów. To właśnie relacje między tymi kategoriami podmiotów sprawczych tworzą krajobraz. Propozycja Latoura zakłada aprioryczną ontologiczną jedność wszystkich podmiotów uczestniczących w kształtowaniu krajobrazu.

5. STYL HIPERINTERPRETACYJNY

Innym archeologicznym podejściem do studiów nad krajobrazem jest zastosowanie opisu krajobrazu w tzw. stylu hiperinterpretacyjnym (Fleming 2009: 275). Zaletą takiego opisu jest „antropologizacja” archeologii krajobrazu, wadą – brak jasno postawionych kryteriów interpretacyjnych (por. Edmonds 1999). Usiłując uchwycić sens form pozostawionych w pradziejowych krajobrazach, archeolodzy często uciekają się do metafory palimpsestu i uznają, że wnikliwi obserwatorzy kulturowych śladów pozostawionych na określonym obszarze (takich jak obozowiska, osady, cmentarzyska, drogi, miejsca kultowe, kopalnie, warsztaty, itp.) mogą „czytać” krajobraz. Pozyskiwanie surowców prowadzi do zmian na powierzchni ziemi w postaci wyrobisk, obszarów eksploatacyjnych, itd., które z kolei przyczyniają się do zmian w percepcji krajobrazu i nadaniu mu nowych, często odmiennych znaczeń (Edmonds 1999).

6. ARCHEOLOGIA POSTSTRUKTURALNA

Punktem wyjścia w metodzie dekonstrukcji krajobrazu Felipe Criado Boado są elementy strukturalizmu. Przedmiotem badań w archeologii jest krajobraz społeczny, traktowany jako system reprezentujący określoną rzeczywistość społeczną, gdyż jego ukształtowanie odbyło się w wyniku konkretnych dzia-

łań grup ludzkich w przeszłości. Krajobraz jest konstrukcją znacząco ukonstytuowaną przez całokształt wielorakich trendów i interesów społecznych uformowanych przez określoną ideologię władzy. Krajobraz społeczny składa się z trzech podstawowych płaszczyzn: (a) wymiaru materialnego, naturalnie ukształtowanego, (b) wymiaru społecznego, konstruowanego przez grupy ludzkie, i (c) wymiaru symbolicznego, reprezentującego symboliczne działania ludzkie. Przyjmując ogólne założenia wywodzące się ze strukturalizmu Claude'a Lévi-Straussa i Michela Foucaulta, Felipe Criado Boado zastosował badanie krajobrazu etapami. Postępowanie badawcze nastawione jest na poznanie strukturalnego kodu ujawniającego istnienie tego samego wzorca racjonalności w sposobie poznania świata na różnych poziomach użytkowania otoczenia naturalnego przez człowieka (kontekst domostwa, cmentarzyska, okręgu kultowego, osady, kultury). Ujawnienie tego kodu umożliwia badaczowi ustalenie podstawowych kategorii pojęciowych, za pomocą których społeczności ludzkie w przeszłości wyrażały i objaśniały rzeczywistość społeczną (konceptje dotyczące przestrzeni, czasu, stosunku do świata naturalnego, do swoich i obcych, itd). Postępowanie badacza polega na ustalaniu cech dystynktywnych układanych parami i tworzących schematy dualne, poczynając od mikroskali i kończąc na badaniach kompleksów kulturowych. Metoda analizy jest czteroetapowa:

(1) Analiza formalna konkretnej jednostki przestrzennej (pojedynczy pochówek, warsztat, domostwo) w celu ustalenia formalnej struktury przestrzennej, co prowadzi do powstania konkretnego modelu hipotetycznego.

(2) Analiza dekonstrukcyjna, której celem jest porównanie różnych jednostek przestrzennych ze sobą. W wyniku porównań wnioskuje się o istnieniu tych samych reguł strukturalno-przestrzennych na różnych poziomach (domostwa, cmentarzyska, osady, okręgu kultowego). Powstaje idealny model konkretny, otwierający pole hipotetycznemu modelowi generującemu. Ujęcie dekonstrukcyjne polega na analizie materialnych części składowych (naturalnych i kulturowych) tworzących określony krajobraz. Chodzi tutaj o dokonanie analizy formalnej cech konstytutywnych określonych krajobrazów bez uciekania się do interpretacji.

(3) Analiza opisowa reguł ustalonych na etapie poprzednim. Celem opisu jest ustalenie społecznych znaczeń tych strukturalno-przestrzennych reguł. W wyniku tego działania korelowane są ze sobą różne konkretne modele, tworząc jeden wspólny idealny model generujący, opisujący strukturalny kod dostosowany do konkretnej społeczności prahistorycznej i do czasu chronologicznego. Na tym etapie model ten może być weryfikowany.

(4) Analiza interpretująca, której celem jest porównanie strukturalno-przestrzennych kodów występujących na badanym obszarze z kodami pochodzącymi z innych okresów czasowych i terytoriów. W ten sposób każdej społeczności można przypisać typowe koncepcje wyobrażeń o świecie (epistemów Foucaulta).

7. PODSUMOWANIE

Archeologiczny krajobraz można „czytać” w dwojaki sposób: po pierwsze tak, aby dowiedzieć się, jaki obraz otoczenia i bliskości wytworzyli pradziejowi mieszkańcy, po drugie tak, aby wywnioskować, jakimi drogami wędruje wnioskuje badacz, który podejmuje się trudu studiowania krajobrazu. Archeologia krajobrazu stanowi zatem okazję do refleksji nad „byciem-w-świecie” – ich i nas.

Naturalny i kulturowy krajobraz stanowi jedną z kategorii objętych programem UNESCO, który ma na celu ochronę dziedzictwa ludzkości. Ta sytuacja sprzyjać będzie dalszemu rozwojowi archeologii krajobrazu i jej kontaktom z pokrewnymi archeologiami: środowiskową i przestrzenną. Zainteresowanego tym zagadnieniem czytelnika odsyłam do *Handbook of Landscape Archaeology* opublikowanego w 2008 roku pod redakcją Bruno Davida i Juliana Thomasa.

BIBLIOGRAFIA

- Criado Boado F.
1999 *Del terreno al espacio: planteamientos y perspectivas para la Arqueología del Paisaje*, CAPA 6 [Criterios y Convenciones en Arqueología del Paisaje], Santiago de Compostela.
- David B., Thomas J.
2008 *Handbook of Landscape Archaeology*, Walnut Creek.
- Edmonds M.
1999 *Ancestral Geographies of the Neolithic*, London.
- Fleming A.
2009 *Post-processual Landscape Archaeology: a Critique*, „Cambridge Archaeological Journal” 16, 3, s. 267-280.
- Ingold T.
2000 *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, dwelling and skill*, London-New York.
- Latour B.
2010 *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, tłum. A. Derra, K. Abriszewski, Kraków.
- Lydon J.
2008 *Contested Landscapes – Rights to History, Rights to Place: Who Controls Archaeological Places?*, w: *Handbook of Landscape Archaeology*, B. David, J. Thomas (red.), Walnut Creek, s. 654-659.
- Thomas J.
2008 *Archaeology, Landscape, and Dwelling*, w: *Handbook of Landscape Archaeology*, B. David, J. Thomas (red.), Walnut Creek, s. 300-306.
- Tilley C.
1994 *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford.

-
- 2004 *The Materiality of Stone: Explorations in Landscape Phenomenology 1*, Oxford.
- 2008a *Body and Image. Explorations in Landscape Phenomenology 2*, Walnut Creek.
- 2008b *Phenomenological Approaches to Landscape Archaeology*, w: *Handbook of Landscape Archaeology*, B. David, J. Thomas (red.), Walnut Creek, s. 270-276.